

UNYAMBUAJI WA VITENZI KATIKA KAMUSI YA KISWAHILI
SANIFU

Chuwa, A.R.

1. Utangulizi

Katika Kamusi ya Kiswahili Sanifu (KKS) (1981) kumetolewa mwongozo wa jinsi unyambuaaji vitenzi ulivyoshughulikiwa katika kamusi hiyo kwa maneno yafuatayo:

"...kila shina limetengwa kwa kutiliwa kitone kati yake na irabu ya mwisho ili kuonyesha mzizi ni upi na shina ni lipi. Kutokana na njia hiyo minyambuliko ya vitenzi inaweza kueleweka kwa urahisi kwa sababu tunaweka viambishi tamati baada ya kila mzizi... mfano kitenzi kat.a na minyambuliko yake kat.ia, kat.ika, kat.isha, kat.wa, na kat.ana (KKS:X)

Minyambuliko hii ndiyo inayoelezwa kama "minyambuliko ya msingi" (ibid) na imewakilishwa na viambishi-tamati tulivyovichorea mistari.

1.1 Maelezo haya, kwa maoni yetu, hayatoshelezi kwa maana ya kwamba hayatoi ufafanuzi wa vipengee muhimu vinavyohitajika na mtumiaji wa Kiswahili: Kwa mfano:

a) Kama ni minyambuliko ya "msingi" minyambuliko ya "ziada" ikoje na inafanya kazi vipi?

b) Je, viambishi tamati vilivyotolewa kama mifano ndiyo pekee vilivyopo katika unyambuaaji vitenzi?

c) Kuambatana na swali hilo, ni hali zipi zinazokubali viambishi hivi? Hapa pia ingebidi ielezwe angalau kwa ufupi hali ya "uhusika"

d) Minyambuliko hii inaleta tofauti zozote za

kimaana kati ya kitenzi kilichonyambuliwa na kile kinachotelezwa na mnyambuliko?

e) Umbo la minyambuliko hii inachaguliwa kutokana na kanuni zozote au inategemea utashi wa mzungumzaji katika lugha hiyo?

Baada ya kudokeza madukuduku yetu haya yafaa tuangalie kwa kifupi yale yaliyojitokeza katika swala zima la unyambuaaji vitenzi, ili tuone kama tunaweza kutoa mapendekezo ya kujenga.

2. Yaliyojitokeza Katika KKS

2.1 Tukianzia na swala la "kitone kati ya shina na irabu ya mwisho" tunaona kuwa si vitenzi vyote vinavyofuata kanuni hii. Kwa mfano:

(1) a) salit.ika	b) zee.ka	(c) sesere.ka
sonon.eka	ajab.ia	sikit.ika
shikil.ia	staarab.ika	vingir.ika
ng'atu.ka	fidhul.ika	sepetu.ka

Inaonekana wazi katika mifano hii kwamba "kitone" hakipo pale tulipoelezwa katika utangulizi. Mifano hii tumeiweka katika sehemu tatu kutokana na aina ya kategoria vilikozuka: (1)a) vitenzi vilivyotokana na vitenzi, (1)b) vitenzi vilivyotokana na nomino au na vivumishi, na (1)c) kutoka kwenye maneno ambayo yametuwia vigumu kuainisha kategoria zake. Kwa maoni yetu, kufuatana na maelezo yaliyotolewa mifano inayojitokeza katika (a) ingefaa ifuate utaratibu ulioelekezwa na wasawiri wa KKS. Hii ina maana kuwa kama kitenzi *shikil.ia* kinabeba maana tofauti na kitenzi *shik.a* basi kitendewe haki kama vile wasawiri walipoona umuhimu wa kuvitendea haki vitenzi *shikaman.a* na *shikiz.a* kwa kuviwekea kitone kati ya konsonanti na irabu [a] ya mwisho. Kwa mifano iliyopo kwenye (b) na (c) maelezo yake yapanuliwe ili yaweze kukidhi utaratibu unaojitokeza katika vitenzi vya mkopo na vile visivyoelekea kuwa na kategoria iliyo wazi. Jambo hili lingesaidia kudhihirisha ni kwa nini mizizi mingine ya

vitenzi inaonekana ikiwa na [i] au [ik] kati ya konsonanti na irabu ya mwisho.

Tukichukua kwa mfano maneno mawili yenye mofolojia inayofanana, na ambayo yamepewa maana inayofanana katika KKS, na kuonyesha matokeo ya minyambuliko yake kwa kuzingatia kitone kilipowekwa tunakumbana na matatizo yafuatayo:

(2) a) sesere.ka	b) sererek.a
sésere.ea (k?)	sererek.ia (ea?)
esere.esha (k?)	sererek.ika (ek?)
sererek.wa (?)	

Maneno yaliyowekewa (?) yanaleta wasiwasi katika matumizi ya Kiswahili. Katika (2)a) inaonekana konsonanti [k] imepotezwa na badala yake tumepata mfuatano wa irabu [e.e] jambo ambalo linaelekea kuunda kitenzi tofauti na tulichoanza nacho. Laiti kama kitone kingekuwa kati ya [k] na [a] tatizo hili lisingejitokeza. Tatizo hili linafanana na lile lililojitokeza katika mifano (1) na maelezo katika utangulizi yangesaidia kutoa mwanga zaidi. Kitenzi "sesere.ka" kipo katika kauli ya kutendeka baada ya kunyambuliwa kutoka kitenzi "sesera?" (kwa bahati mbaya neno "sesera" halipo katika KKS wala katika msamiati wa Kiswahili). Endapo kauli kama hii itakubalika basi tungepata minyambuliko ifuatayo bila wasiwasi mkubwa: mfano:

- c) seser.ea
seser.eka
seser.esha

Tatizo tunalokumbana nalo katika (2) b) ni tofauti na lile lililopo katika (2)a). Hili ni la ukubalifu wa sauti - yaani [.i-a] badala ya [.e-a]. Pia, panajitokeza wasiwasi wa matumizi ya viambishi-tamati .ik-a na .w-a kulingana na maana zilizotolewa kwa kitenzi hiki - yaani, "enda kama mwenye kutaka kuanguka".

Kutokana na maana inayolingana iliyopewa vitenzi

hivi (a) na (b) tungetarajia vitenzi hivi viwe na uwezo sawa wa kubeba viambishi-tamati vinavyofanana wakati wa kunyambuliwa.

2.2 Unyambuaaji wa vitenzi ni "mfumo wa uundaji wa maneno" na maneno hayo yana uwezo wa kunyambuliwa. (Khamisi:1985). Kwa kuzingatia kauli hii ipo haja ya kuonyesha minyambuliko ya "ziada" ambayo inatokana na minyambuliko ya msingi. Jambo hili lingesaidia kuonyesha umbile na uwezo wa vitenzi hivyo vinavyohusika kwani sifa kubwa ya unyambuaaji vitenzi ni "uongezaji au upunguzaji wa uhusika" katika kitenzi (ibid). Mifano ifuatayo itajaribu kufafanua wazo hili:

(3) a) chemk.a : kitenzi hiki kimenyambuliwa kama chem.sha. Kitenzi chemsha hakikuingizwa kama kitomeo katika kamusi pamoja na kwamba kina maana yake, pamoja na minyambuliko ifuatayo katika matumizi ya kila siku ya lugha:

chemsh.a : Maria anachemsha mayai
chemsh.ia : Anamchemshia mgonjwa maji
ya kuoga
chemsh.ika : boga hili halichemshiki
chemsh.wa : maji yaliyochemshwa
hayatoshi
chemsh.ana : hawa jamaa wanachemshana
chemsh.iana: wanachemshiana maji ya kuoga

b) pote.a : kimenyambuliwa kama pote.za
Poteza kimenyimwa hadhi pamoja na kwamba kinajulikana kwa minyambuliko ifuatayo:

potez.a : nimepoteza kalamu yako
potez.ea : amenipotezea kisu changu
potez.wa : kitabu kimepotezwa na
nduguye
potez.ana : hapa tumepotezana njia

Hali kadhalika kwa mifano ifuatayo;

c) poto.a : kimenyambuliwa poto.sha
bila kuzingatia

potosh.a : amempotosha ndugu yake
potosh.wa : amepotoshwa na anasa
potosh.ana : wanapotoshana katika ulevi

d) geu.ka : kimenyambuliwa geu.za bila
kuzingatia:

i) geuk.a : geuka kushoto
geuk.ia : alimgeukia
geuk.wa : aligeukwa akili
geuk.ana : njiani waligeukana

geuk.iana: waligeukiana na kucheka

ii) geuz.a : geuz.a mwendo wako
geuz.ia : aligeuzia gari miguuni pake
geuz.wa : wote waligeuzwa bubu
geuz.ana : waligeuzana tabia
geuz.iana: waligeuziana macho kwa
dharau

e) pon.a : kimenyambuliwa pon.esha bila
kuzingatia:

i) pon.ea : ameponea chupuchupu

ii) ponesh.ea : amemponeshea kijijini
ponesh.wa : ameponeshwa na dawa za
kisasa
ponesh.ana : wanaponeshana kwa
mitishamba

f) changam.ka : nacho kimenyambuliwa kuwa
chagam.sha badala ya kuwekwa kama vitenzi viwili
tofauti:

i) changamk.a : jaribu kuchangamk.a
zaidi kidogo
changamk.ia : alimchangamkia sana
rafiki yake

- changamk.iana: walichangamkiana bila
hata kufahamiana
- ii) changamsh.a : alichangamsha nyumba
nzima
changamsh.ia: alimchangamshia darasa
lake
changamsh.wa: Paulo alichangamshwa na
Maria
changamsh.ana : watoto wale
wamechangamshana sana
changamsh.iana: mlichangamshiana wapi?

Kama ilivyojidhihirisha katika mifano ya 2.2, maana za vitenzi zinaweza kubashirika kwa kuzingatia ni kiambishi-tamati kipi kilichofungashwa katika mzizi. Vinginevyo tunaweza kutenga viambishi na kuvipa hadhi ya vitomeo na kuvipatia fasili zake na kuviacha vitenzi vikiwa na mizizi au mashina tu. Kwa kufanya hivyo tutakuwa tumejipunguzia mzigo wa kurudufu vitenzi vilivyonyambulishwa. Maelezo ya jinsi viambishi hivi vinafanya kazi kimoja kimoja au kwa kushirikiana kuunda vitenzi vipya yanaweza yakatolewa kwenye utangulizi.

2.3 Katika Kiswahili minyambuliko inayowakilishwa na "viambishi-tamati vinavyohusisha watu, vitu, mambo mawili sawia" (Kapinga:1983:134) vinavyoashiriwa na -an- vinaweza kuleta maana tofauti zinazopingana. Vipo vitenzi vinavyochukua viambishi tamati hivyo kwa pamoja na vipo vingine vinavyochukua kimoja tu. Ni muhimu kuonyesha tofauti hizi katika kamusi ili kumsaidia hasa yule anayejifunza lugha/2. Mifano ifuatayo itajaribu kuonyesha tofauti hizo. (Mifano yenye * haimo ndani ya KKS)

- (4) a) chek.a : chek.ana : walichekana kila walipofanya
kosa
chek.eana* walichekeana wakati wote
- b) omb.a : omb.ana : waliombana msaada wakati wote
omb.eana* waliombeana kheri

- c) pelek.a: pelek.ana : walipelekana kortini
 pelek.eana* walipelekeana habari
- d) maliz.a: maliz.ana : walikuwa wanamalizana
 kimyakimya
 : jambo hili tumemalizana
 maliz.iana* mmemaliziana vipi?
- e) amb.a : amb.ana : waliamb.ana vibaya (semama)
 amb.iana* waliambiana matatizo (elezana)

Katika mfano (4) e) kitenzi *amba* kimebeba maana mbili, Moja ni "sema, eleza", na ya pili ni "sema mtu". Lakini kama ilivyodhihirika hapo juu, tofauti zinazojitokeza katika viambishi- tamati vinaibua maana zinazohitilafiana. Ipo haja ya kuvibainisha hasa katika uwezo wa viambishi hivi wa kuibua maana hasa na chanya katika kitenzi kimoja.

Katika swala hili ni muhimu kudokeza kwamba kamusi haikuonyesha mipaka ya kisemantiki na ya kisintaksia ambayo ingesaidia kuonyesha ni wapi kitenzi cha aina fulani kinaweza kuchukua mnyambuliko wa aina fulani. Mathalani kitenzi *ka.a* kinaweza kuchukua mnyambuliko wa *ka-lisha* lakini haichukui *ka.ana**, *ka.iisha** wala *ka.wa**. Kuhusu jinsi gani kanuni hizi zidhihirishwe katika kamusi ni uchambuzi pekee nje ya makala haya (ona Khamisi:1985).

2.4 Vipo vitenzi vilivyoingizwa katika kamusi bila ya kuonyeshwa minyambuliko yake. Jambo hili linaweza kuleta wasiwasi kwa mtumiaji kutokana na kukosekana kwa uhakika wa jinsi ya kunyambua kitenzi kinachohusika. Kwa mfano:

- (5) a) zam.a: kinanyambuka kama zam.ia. Pia kutokana na
 zami.a : tunapata zami.sha na kutoka hapa
 tunapata:

zamish.wa : alizamishwa kivukoni
zamish.ana : wavuvi walizamishana baharini

b) vu.a (kwa maana ya kuondoa nguo mwilini, au kuondokana na jambo fulani). Kitenzi hiki kinatumika pia katika minyambuliko ifuatayo:

vu.lia : amevulia nguo chumbani
vu.ana : watoto walivuana nguo
vu.liana: vichaa walivuliana nguo hadharani
vu.liwa : walivuliwa viatu gizani

Pamoja na wazo hili, hoja inatolewa kwamba pale ambapo maana tofauti itajitokeza baada ya mnyambuliko kufanyika, basi kitenzi hicho kitambuliwe kama kitomeo tofauti na utaratibu wake wa kunyambulishwa uonyeshwe. Kwa mfano:

Kitenzi baba.ika: hiki kimepewa mnyambuliko baba.isha. Katika matumizi maana za maneno haya babaika na babaisha ni tofauti.

(6) Babai.ka kimepewa maana tatu:

- 1) sema au jibu kwa hofu na maneno yakawa yanapandana
- 2) ota na sema usingizini; weweseka
- 3) kuwa na hangaiko; kutokuwa na makini"(KKS)

Kitenzi babaisha nacho kimepewa maana ifuatayo: "jaribu jambo usilolijua barabara"(KKS).

Kwa uzoefu wa kutumia lugha, kila unapojaribu kunyambua maana yoyote kati ya hizo tatu za kitenzi babaika kwa -isha maana inayojitokeza ni tofauti. Sanasana maana hizo zinakengeuka na kujiainisha zaidi na ile ya kitenzi babaisha. Tatizo la namna hii linajitokeza pia katika mfano wa vitenzi zam.a na zami.a vilivyotolewa katika mfano wa (6) a).

Kwa kuzingatia maana tofauti zisizohusiana na maana awali za vitenzi hivi ingefaa vifuate mfano wa

vitenzi kama vile *shikaman.a*, *shindili.a*, *shikili.a* na *shonan.a*.

2.5 Swala la kauli ya "kutendwa" (Kapinga:138) ni jambo ambalo lingefaa pia lizingatiwe kwa ukamilifu katika unyambujaji wa vitenzi katika KKS. Vipo vitenzi vilivyozingatia dhana hii na vipo ambavyo havikuizingatia. Dhana hii inawakilishwa na viambishi tamati -wa, *liwa/lewa*. Bila ya kuelezwa au kuonyeshwa ni vigumu kujua ni wakati gani kanuni hii inafanya kazi. Ingekuwa na manufaa makubwa endapo kipengee hiki kingeonyeshwa pale kinapostahili. Mifano ya vitenzi ambavyo havikuonyeshewa dhana hii ni pamoja na hivi vifuatavyo:

- (7) a) *beregez.a* : kuwa *beregezwa* : swali limeberegezwa halikujibiwa hata kidogo
b) *anda.a* : kuwa *andaliwa* : hakuandaliwa kwa mitihani hii
c) *angu.a* : kuwa *anguliwa* : kilianguliwa kimoja tu
d) *nyong.a* : kuwa *nyongwa* : atanyongwa kesho mchana

Kuhusiana na swala hili ni vile vitenzi vilivyobebeshwa kauli hii ya "kutendwa" pamoja na kwamba havisikiki katika hali hiyo: Mfano:

- (8) a) *patan.a* : kimepewa *patanwa?*
b) *agan.a* : kimepewa *aganwa?*
c) *anguk.a* : kimepewa *angukwa?*

Katika mifano (8) tunajiuliza kama vitenzi vilivyowekewa ? ni maneno mapya yanayopendekezwa kwetu na wasawidi ili tuyapokee. Kama hivyo ndivyo tutakuwa na swala la nyongeza la kujiuliza. Je, kamusi hii inarekodi maneno yaliyopo katika lugha au inapendekeza mabadiliko?

Kuendana na swala lililodokezwa hapo juu (2.5) ni kule kuwepo kwa minyambuliko ya vitenzi katika KKS

ambayo inaleta wasiwasi inapolinganishwa na matumizi katika lugha. Kwa mfano maneno yafuatayo yanasikika katika matumizi? na kwa kiasi gani?

- (9) a) chek.i : chek.ika ?
b) chagu.a : chagu.za ?
c) lege.a : lege.lea ?
d) fagi.a : fagi.ana ? (labda katika maana ya kisitiari)

Ipo haja ya kuangalia jinsi ya kushughulikia vitenzi vinavyoleta maana za kisitiari vinaponyambuliwa. Katika KKS baadhi ya maana hizi hazikuonyeshwa pamoja na kwamba zipo katika matumizi ya lugha na katika minyambuliko tofauti na ile yenye kubeba maana za msingi za kitenzi kinachohusika. Kwa mfano:

- (10) a) pig.a (katika maana ya "kupiga kelele")
pig.iana : walipigiana makelele siku nzima
b) chong.a (ulimi) (kwa maana ya kutoa maneno ya ufidhuli)
chong.eana : si vizuri kuchongeana ndimi vijana
c) nyong.a (kwa maana ya kudhulumiana, kuhasiriana)
nyong.ana : Kila siku wananyongana katika biashara zao
d) bombo.a (kwa maana ya kuharibiana)
bombo.ana : walibomboaana katika majadiliano yale

Katika mifano hii swala la mipaka ya unyambujaji ndilo linalojitokeza tena na hivyo kutukumbusha tena umuhimu wa kuweka mipaka ya swala zima la unyambujaji vitenzi katika kamusi zetu.

3.0 Hitimisho

Swala la unyambujaji vitenzi ni kipengee muhimu katika lugha kwani kama tulivyokwisha kusema hapo awali kina uwezo wa kuongeza au kupunguza uhusika katika sentensi. Kutokana na hali hiyo unyambujaji vitenzi unaathiri sintaksia pamoja na maana zinazojitokeza.

Ndiyo maana tunaona umuhimu wa kushughulikia kipengee hiki kikamilifu katika kamusi yetu. Hivyo katika kutayarisha upya Kamusi ya Kiswahili Sanifu tunapendekeza mambo yafuatayo yazingatiwe:

1) Pawepo na uainishaji wa mipaka ya unyambuaaji ili vitenzi vyote vishughulikiwe ipasavyo. Kwa mfano badala ya kushughulikia minyambuliko ya msingi tu minyambuliko ya ziada pia ionyeshwe.

2) Pale ambapo maana zinaonyesha tofauti, hasa baada ya kunyambuliwa, basi kitenzi kipewe hadhi sawia ya kuwa kidahizo badala ya kuonyeshwa kama sehemu ya kidahizo kingine.

3) Mifano itolewe pale inapobidi ili kusaidia katika ufafanuzi. Hili ni muhimu hasa pale ambapo panaweza kutokeza maana zaidi ya moja.

4) Pawepo na maelezo fasaha katika dibaji kuelezea kanuni zinazotawala unyambuaaji vitenzi ili kuepukana na kurudiarudia yale yasiyo ya lazima.

5) Ungaliwe uwezekano wa kuingiza viambishi-tamati kama vidahizo huru katika kamusi ili kuepukana na kurudufisha maneno.

MAREJEO

Ashton, E.O.	1944	<i>Swahili Grammar</i> Longmans, Green and Co.
Hornby, A.S	1980	<i>Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English OUP</i>
Kapinga, M.C	1983	<i>Sarufi Maumbo ya</i>

Kiswahili Sanifu Print-
Pak Tanzania Ltd.

- Khamisi, A.M 1985 Swahili Verb Derivation
(Unpublished Ph.D
dissertation) University
of Hawaii.
- Myachina, E.N 1981 *Languages of Asia and
Africa Vol.1. The Swahili
Language. A Descriptive
Grammar.*
- Polome, E.C 1967 *Swahili Language Handbook*

Center for Applied
linguistics
- Schultink, H. & 1988 "Morphology heads:
Jaap van Marle (eds) evidence from Swahili"
Book of Morphology
Foris Publications.

Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili 1981 *Kamusi ya
Kiswahili Sanifu* OUP Dar es Salaam.

*The BBI Combinatory Dictionary of English: A Guide to
Word Combination* 1986 John Benjamins Pub.Co. Amsterdam
/ Philadelphia.